

Aniticiganizam i teologija oslobođenja Roma

Gernot Haupt

Predavanje održano na susretu « Međunarodnog katoličkog Odbora za Rome »
- CCIT -

» BITI MIROTVORCI POLAZEĆI OD SITUACIJE ROMA U EUROPI «

CCIT, 28. - 30. ožujak 2008

Trogir / Hrvatska

Institut za socijalni rad
Mag. Dr. Gernot Haupt, MAS
Rilkestrasse 14
9020 KLALENFURT
www.ifsoz.org
gernot.haupt@ifsoz.org

Uvod

Drage prijateljice, dragi prijatelji!

Srdačna hvala na pozivu na ovaj susret. Ja već po drugi put sudjelujem na godišnjem zasjedanju CCIT-a i danas ću govoriti o anticiganizmu i izazovima koji iz njega proizlaze. Ishodište mojih razmišljanja je solidarni rad u jednoj četvrti Roma, koju moja žena i ja vodimo i pratimo sa institutom za socijalni rad već nekoliko godina u jednom selu u Rumunjskoj.

Ishodište svekolikog razmišljanja mora biti konkretno mjesto, gdje živimo i radimo, konkretni čovjek kojega tamo susrećemo; polazišna točka i svih teoloških nacрта moraju biti „radost i nada, žalost i strah ljudi danas, naročito onih siromašnih i zapuštenih svih vrsta“¹ i sve teorije se moraju moći po tome mjeriti, da li mogu rastumačiti konkretnu životnu situaciju ljudi danas i prije svega da li ju mogu poboljšati.

Moje ishodište je dakle kolonija Roma na rubu jednog rumunjskog sela s kućama bez vode i struje, ponekima i bez krova, s ljudima bez dokumenata, bez rodnog lista, zvanično nepostojećima, s djecom bez školskog obrazovanja, a time i bez posla i budućnosti. Upravo ova četvrt nalazi se na rubu spomenutog sela i kao da je ograđena nekim staklenim zidom i tako odjeljena od rumunjskog i njemačkog većinskog stanovništva tako da stanovnici sela, koji tamo žive i rade 20 i više godina još nikada nisu stupili u tu četvrt, samo zato što tu žive „Romi“. Ovu diskriminaciju Roma ja nazivam „ciganizmom“ i preuzimam tako s ovim pojmom definicije Jana Hancocka, Wolfganga Wippermanna, Wilhelma Solmsa i drugih, te pokušavam „anticiganizam“ razumjeti i rasvijetliti pojmovima iz teorije sistema Nikole Luhmana i njegovih učenika, naime pojmovima ekskluzije odnosno inkluzije u društvene funkcionalne sustave.

Istražimo li situaciju Roma² s ovim instrumentarijem, možemo spoznati da su oni od njihovog ulaska u europsku povijest u 14. stoljeću do danas stalna i na različite načine uključena u društvene sustave ili isključena iz spomenutih od strane većinskog stanovništva. Ja ću vam u toku mojeg izlaganja spomenuti neke markantne točke na ovoj lepezi društvenog i crkvenog odnosa prema Romima i iste osvijetliti povijesnim i zemljopisnim primjerima te još izričito dotaći religiozni anticiganizam i konačno pokazati skice teorije oslobođenja Roma kako bi onda imali za radne grupe na raspolaganju odgovarajući materijal za razmišljanje.

Anticiganizam

Ja sam u svojoj knjizi „Antiziganismus und Sozialarbeit“³ pokušao srediti mnogobrojne mehanizme marginalizacije i diskriminacije Roma u različitim povjesnim razdobljima i zemljopisnim regijama sa sredstvima i pojmovima sustavne teorije, kako bi oni bili razumljivi, a time i promijenjivi. Opisao sam četiri važna pojma u kontinuitetu između ekskluzije i inkluzije.

Ekskluzija u njenom ekstremnom obliku je eksterminacija (ubijanje), kako je ono prakticirano ili kako se prakticira od nacista u Samudaripima / Porrajmosu kao i u Pogromima danas. Daljnja metoda koja se do danas često prakticira je ekskluzija (progon) npr. iz neke zemlje, škole ili stana.

---

¹ Usporedi pastoralnu konstituciju o crkvi u svijetu danas „Gaudium et Spes“, Vat II.

² Ja ovdje primjenjujem pojam „roma“ koji zastupa sve grupe Sinti, Kale itd.

³ Haupt (2006)

REPRESIJA je u određenim funkcionalnim sustavima najčešći oblik anticiganizma. Ona može nastupiti u svim područjima života i uključuje prisilnu asimilaciju. Samo u rijetkim slučajevima uspijeva potpuna INTEGRACIJA u društvo pri očuvanju romskog identiteta.

1. Eksterminacija (uništenje)

Nije potrebno za ovdje prisutne stručnjake koji se bave Romima nabrajati slučajeve ubistva, masovnog uništenja i genocida, kako se to dogodilo i u Samudarpiji / Porrajmosu za vrijeme nacističkog režima⁴. Mene uvijek iznenađujuća činjenica da ima namjernog ubijanja Roma iznenada i u vremenima relativne tolerancije i prihvaćanja:

U odluci kraljevstva Freiburga 1408 su „Romi“ bili proglašeni osobama izvan zakona (koje je svatko mogao ubiti bez snošenja posljedica)⁵. Gotovo istovremeno izvješćuje Hermann Cornelius godine 1417 o dolasku Roma na sjeveru Njemačke i piše da imaju kod sebe vjerodostojnice knežava i samog cara Sigismunda, u kojima se zahtjeva od upravitelja gradova i od crkvenih dostojanstvenika da se posjednike ovih vjerodostojnica primi i ljudski s njima postupa⁶.

Oko 1505 Romi se spominju u Engleskoj po prvi puta; 50 godina kasnije biva donešen zakon po kojemu bi Romi, koji se nađu u zemlji, mogli biti kažnjeni smrću i tako 1596 se osuđuje na smrt 106 žena i muškaraca po ovom zakonu samo zato, jer su bili Romi. No ipak ih je samo devetero ubijeno, dok su ostali dokazali da su rođeni u Engleskoj⁷.

Za vrijeme diktature Ceausescua Romi su uživali relativnu toleranciju i bili najvećim dijelom integrirani u zemljoradnička i industrijska državna poduzeća. Nekoliko dana nakon rušenja Ceausescu-a događaju se pogromski napadi na Rome:

U siječnju 1990 stanovnici pale u Turu Lung kuće Roma pri čemu jedno dijete umire u sjeniku. U veljači 1990 bilo je razrušeno šest kuća u sukobu s Mađarima u kojem je ubijeno četvero Roma. U travnju 1990 u Seica Mare dvije kuće se pale, a jedan Rom biva ubijen sjekirom⁸.

Moglo bi se nabrojati još takvih primjera. I u Kosovu izbijaju nakon dugog suživota, iznenada nasilnički ekscesi, koji dovode do bijega tisuće Roma. Jako me zanima što će nam o tome danas reći sljedeća referentica. Nema dakle kontinuiranog razvoja.

Ne može se reći da zajednički život Roma i ostalog većinskog stanovništva (gadje) teče od početnih nasilničkih sukoba ka mirnom suživotu ili obratno, da se početni ljubazni prijem došljaka tek nakon „loših iskustava“ pretvara u mržnju i progon, kako nam se to stalno pokušava sugerirati. Ne tako nego upravo suprotno kada se radi o spomenutoj situaciji i obrazloženju, može se navesti sljedeće: iznenadni prevrat iz mržnje u toleranciju i obratno pokazuje nam sasvim jasno, da anticiganizam ne ovisi o realnim Romima, o njihovom ponašanju ili njihovom životnom stilu nego da to ovisi od političkih, povijesnih, privrednih situacija i uvjeta većinskog stanovništva. Ja ću se još vratiti kasnije na ovu funkciju Roma kao „žrtvenih jaraca“ ili kao zakrpa (nadmjestaka).

Druga činjenica, koja mi se čini važnom u svezi sa eksterminacijom Roma, a koja je značajna i za teološku dimenziju, je oskudno sjećanje na njihovo istrebljenje.

Nije samo zapanjujuće nego i od znakovite važnosti činjenica, koju Romi imaju u kulturi sjećanja većinskog stanovništva, da nakon 60 godina još nema spomenika u Berlinu za žrtve pogubljenja tog naroda u nacizmu, da je stalna izložba u takozvanom „Romskom logoru“ u Auschwitz-u otvorena tek 2001, da do prije nekoliko godina još nije bilo nikakve znanstvene obrade deportacije rumunjskih Roma za Transnistriju za vrijeme fašističkog generala Antonescu-a, u kojem su oko 11. 000 Roma izgubili život, gotovo njih toliko, koliko ih je ubijeno u Auschwitz-u, da ovo masovno pogubljenje jednostavno nije postalo sastavnim dijelom javnog mišljenja u Rumunjskoj i

⁴ Usporedi Haupt (2006), 115-168.

⁵ Usp. Malina (2004), 37; Reemtsma (1996), 38ff.

⁶ Gronemeyer (1994), 14

⁷ Usp. ACTON/GALLANT (2000), 44ff.

⁸ Ups. Remmel (1993) i dr.

u preostalom dijelu Europe⁹, što ne da nije samo zapanjujuće, nego je i karakteristično za važnost koju Romi imaju u kulturi sjećanja većinskog stanovništva.

Pri tom se ne može dovoljno okarakterizirati i naglasiti vrijednost povijesnog iskustva tog uništenja i istrebljenja, pogubnost, koju su ostavili ovi događaji u kolektivnom sjećanju (svijesti) žrtava i počinitelja tih zločina. Na strani žrtava su prisutna traumatizirana iskustva, koja nisu prerađena i imaju posljedice ponašanja koje sežu i do druge i treće generacije i koje se bez poznavanja posljedica i bez često bolne prerade ne mogu niti razumijeti niti prevladati. Nedostatak priznanja krivnje kod počinitelja pak dovodi do nastavljanja nasilničkih, rasističkih i diskriminirajućih stavova i sprečava početak novog odnosa na bazi priznanja ljudskog dostojanstva i ljudskih prava. Upravo bi mi Kršćani, koji svake nedjelje slavimo Euharistiju, trebali biti svjesni važnosti oslobađajućeg i spasonosnog sjećanja na bol i smrt.

2. Ekspulzija (isključenje)

Daljnji oblik isključenja koji najčešće ne završava smrću time pogođenih, ali koji ima za većinsko stanovništvo i vlastodržce isti efekt, da se naime oslobode Roma, da ih više ne gledaju, da se ne moraju s njima zapošljavati, da ih se u najgorem slučaju može još upotrijebiti kao zastrašujući primjer, daljnji je oblik ekspulzija tj. protjerivanja. Ovaj „način igre“ anticiganizma također se prakticirao od prvih početaka do danas.

Nekoliko desetljeća nakon njihovog prvog pojavljivanja u Njemačkoj 1498 „Romi“ se protjeruju iz njemačkih zemalja¹⁰. Oko 1505 Romi se spominju po prvi puta u Engleskoj¹¹. 1530 donosi se već prvi zakon po kojemu se Romi progone djelomično čak do Amerike¹² i do Australije¹³. Oko 1600 Rome se deportiralo iz Portugala u Angolu i na pojedinačne afričke otoke. Iz Španjolske bivaju Romi deportirani u Brazil, jer ih se smatralo hereticima i čarobnjacima. 1665 protjeruju se škotski Romi na Jamaiku i Barbados, a poljski Romi se deportiraju u Sibiriju. Početkom 19. stoljeća prisiljava se basko Rome na iseljenje u Louisianu. Slično vrijedi i za Nizozemsku i druge europske zemlje¹⁴.

A kako upravo ta situacija izgleda danas? Danas se progon naziva elegantno „povratak“ koji uključuje međudržavne nagodbe kao onaj između Njemačke i Rumunjske 1992, između Njemačke i Bosne 1997; danas npr. parlament u Koruškoj zabranjuje slovačkim Romima prositi i na taj način ih progoni; danas se protjeruju Romi iz Italije u Rumunjsku i tamo ministar vanjskih poslova službeno spominje u jednom intervjuu na televiziji mogućnost daljnjeg protjerivanja Roma u Egipat u neki logor u pustinji¹⁵.

Tako npr. danas u Austriji - i nažalost ne samo tamo - djeca koja već 5, 6, 7 godina tamo žive i idu u školu i koja često bolje govore njemački nego svoj materinji jezik, te kada upravo ta djeca bivaju protjerana u Kosovo, nedostaje nam krik Isusove crkve, koja se u njegovom nasljedovanju stavlja na stranu odbačenih i marginaliziranih i ne oslanja se na nekoliko srčanih (odvažnih) župnika i karitasovih suradnica i suradnika.

Tu se ne radi samo o spasu duša i muslimanskih Kosovaraca, što bi samo po sebi već bilo ispunjenje pastoralnih i ekumenskih dužnosti, nego se radi bitno o spašavanju duša većine, koja se mora osloboditi iz svog zasljepljenog, egoističnog, nekršćanskog okamanjenog srca, kako ne bi (ismijala) ime kršćanskog zapada.

⁹ Upravo za ovakvu mjerodavnu preradu „praznine u sjećanju“ doprinijele su njemačke znanstvenice Mariana Hausleitner i Brigitte Mihok. Usporedi Hausleitner/Mihok/Wetzel (2001), Hausleitner (2002), Achim (2004).

¹⁰ Usp. Lewy (2001), 14

¹¹ Zabilježeno na uplatnicama za Rome po kraljevskom rizničaru u travnju 1505.

¹² Usp. Acton/Gallant (2000), 44f.

¹³ Usp. Acton/Gallant (2000), 13

¹⁴ Usporedi Đurić/Becken/Bensch (1996), 83

¹⁵ Cioroianu told Antena 3 TV on Saturday that Romanians who steal and commit other crimes in other countries should be sent to do hard labor in disciplinary battalions.

3. Represija (prinuda)

Ako se već ne uspjeva - ponekad doduše češće iz tehničkih nego etičkih razloga - Rome fizički istrijebiti bez primjene totalne ekskluzije, da ih se dakle pobije ili protjera, onda to učini anticiganistička represija i dovrši njihovo uklanjanje iz pojedinih društvenih funkcionalnih sustava. Ljudska kreativnost kod pronalaženja i primjene fizičke, psihičke i socijalne represije je tako reći gotovo neiscrpna¹⁶.

1. Vidan znak ugnjetavanja je **SIROMAŠTVO**, odstranjivanje iz sustava novca. Siromaštvo nije sudbina, siromaštvo se stvara. Studija UNDP-ILO iz 2002. godine spominje situaciju za Rumunjsku: 85% Roma moralo je živjeti sa manje od 4\$ po danu, 88% ih je bilo ispod nacionalne granice siromaštva¹⁷. Svatko od Vas ovdje prisutnih može pridodati bez ikakvih problema odgovarajući slične statistike iz svoje zemlje. Mnogi Romi su radi navedenog primorani živjeti od socijalne pomoći, u Rumunjskoj službeno njih 16%, zapanjujuće nizak broj, koji je zato takav, jer je isplata socijalne pomoći vezana za mnoge uvjete, tako da ju mnogi koji na to imaju pravo uopće i ne dobivaju. Tako je broj onih koji primaju socijalnu pomoć u romskoj četvrti sela za koje mi brinemo od početka našega projekta porastao na najviši u cijelom okrugu, jer su naši socijalni radnici pomogli Romima pri pribavljanju iskaznica, radnih listova, prijava te kod ispunjavanja zahtjeva za pomoć.

2. Mnogi Romi u cijeloj Europi moraju primati socijalnu pomoć, jer im put ka legalnom **POSLU (RADU)** ostaje zapriječen. Rad je za Rome značio kroz mnoga stoljeća najprije prisilni rad, koji je služio za pokriće skrbi kako je to bilo za vrijeme nacista u Austriji i Njemačkoj ili u komunističkoj Rumunjskoj još 1970 kao izmirenje (popravljanje) radi „socijalnog parazitizma“ i „odstupanja od socijalističkog životnog stila“. Rumunjska se je u tom pogledu mogla osvrnuti na dugu tradiciju ropskog rada, koji je nakon više od 400 godina postojanja bio tek 1855/56 ukinut. Mnogi su Romi, naročito u istočnim europskim državama bili za vrijeme komunizma integrirani u državna proizvodna poduzeća, ali su tamo radili najčešće kao pomoćni radnici i nakon privatizacije prvi bivali otpušteni u nezaposlenost, jer ih se konsekvntno pri podjeli zemljoradničkog kolektivnog gospodarstva (zadruga) preskakalo i izdvajalo. Ova situacija dovodi do toga da je u mnogim obiteljima potreban rad djece za preživljavanje, jer rad žena često ne predstavlja prikladno rješenje radno-tržišnih problema. Službene statistike pokazuju da žene rade pretežno u najlošije plaćenim privrednim granama i da je nezaposlenost žena kod Roma konstantno veća od nezaposlenosti muškaraca¹⁸. Romi su služili većinskom stanovništvu kako za popunjavanje ekonomskih praznina tako i za stabilizaciju osobnog radnog morala, kao („žrtveni jarci“) krivci na koje se sve svaljuje te kao jeftina privredna rezervna vojska. Danas služi tako primjerice politička pobuna protiv navodnog „prosjačenja“ u Koruškoj protiv „istočnoeuropskih prosjačkih bandi sa tamnim tenom“ - tako doslovno u ORF (Austrijska radio- televizija) da bi se skrenula pažnja od nesposobnosti politike da se efektivno bori protiv siromaštva i nezaposlenosti i da bi raspirivala jeftina nacionalistička raspoloženja i time lakše dobivala glasače odnosno njihove izborne glasove.

3. Tipično obilježje za anticiganističku represiju je geografska ekskluzija u funkcionom sustavu **STANOVANJE**. Problematika stanovanja kod Roma je najprije direktna posljedica prisilne asimilacije i forsirane prisile na nastanjenost na jedno mjesto u sklopu prosvjetiteljstva, koje je Rome nastanilo u odvojenim okruzima stanovanja na rubovima gradova i sela; daljnja posljedica je barem u Rumunjskoj - robovlasništvo, nakon čijeg ukidanja su se Romi morali naseliti u neposrednoj blizini njihovih nekadašnjih gospodara. Oni su bili ekskludirani, isključivani iz društva i zato ih se trpilo samo na krajnjim rubovima naselja te ih se čak u odvojenim grobljima sahranjivalo. Groblje kod seljaka u Siebenbuergenu se uvijek zatvaralo, kako u njega ne bi mogli

¹⁶ Usporedi poglavlje Haupt (2006), 181-293.

¹⁷ Usp. UNDP/ILO (2002), 47; Wiener Zeitung (Bečke novine), 26.6.2003

¹⁸ Maqyari/Maqyari-Vincze/Popescu/Rotariu (2001), 148ff.

stupiti Romi¹⁹; i u našem selu postoji odvojeno groblje za Rome i to neposredno pored trošnog židovskog groblja, a na suprotnom kraju sela je drugo groblje za preostalo stanovništvo. Ovo izdvajanje, koje se ponekad još može naglasiti i postavljanjem betonskog zida kao u Usti nad Labem u Češkoj ili u Geoagiu kod Hunedoara u Rumunjskoj, je prostorno konkretiziranje onoga što je u glavama većinskog stanovništva.

4. Zastrašujuće stanje **ZDRAVLJA** Roma pribraja se najčešće traumatiziranim iskustvima ljudi koji se bave Romima. Romi imaju za 10 godina manju životnu dob²⁰ i najvišu smrtnost djece. Po jednom istraživanju iz 1999 je smrtnost Romske djece u Rumunjskoj 80 od 1000 djece (za usporediti: 28 kod Rumuna)²¹. Romkinje imaju duplo veći rizik da imaju problem kod trudnoće i duplo veći rast nedohranjene dojenčadi. Radi stambenih prilika je rata zaraznih bolesti kao hepatitis i tuberkuloza ekstremno visoka i još uvijek raste. Svatko od Vas može bez problema ovu listu dalje ispisivati.

5. Htio bih u svezi s ovim još ukazati na specijalni anticiganizam, kojega sam bio svjestan tek nakon primitka e-maila Paula Meissner-a, a Leon me zamolio da ukažem i na one aspekte anticiganizma, kojih mi sami više nismo svjesni: to je **DISKIRMINACIJA NEDISKIRMINACIJE**. U spomenutom e-mail-u rumunjske zdravstvene ustanove uskraćuju izjavu o zdravstvenom stanju Roma uz primjedbu da se ne prave razlike u podacima između Roma i onih koji to nisu (Ne-roma), kako ih se ne bi diskriminiralo.

Svi poznajete sigurno onu karikaturu u kojoj slon, majmun, ptica i riba moraju izvršiti zadaću, kako ne bi bilo diskriminacije: Svi se moraju popeti na drvo. Dok postoje nejednaki uvjeti, odnosno dok je „ravnopravnost“ pod plaštem Nediskriminacije, tako dugo je ona cinična i nepravedna.

6. To vrijedi također posebno za sustav, **OBRAZOVANJA**. „Odgojne mjere“ se uvijek primjenjivalo za represiju i progon Roma. Ovaj se aspekt u diskusiji oko nedovoljnog obrazovanja Roma ne smije zaboraviti. Postoji mnogo opširnih i pametnih studija o isključivanju Roma iz sustava obrazovanja. Neke od tih možete pročitati u mojoj knjizi. Htio bih na njihovo mjesto dati riječ jednom Romu koji mi je u jednom intervju ovoga ljeta rekao sljedeće:

„Moja kćerka ima 3 godine pa sam ju ove godine upisao u vrtić, a i drugo dijete će ići u vrtić. Ali strah me je ostaviti moje dijete u vrtiću, jer se tu pravi razlika među djecom. Rome se gleda kao manje vrijedne. Tamo kažu da su neoprani, prljavi, da imaju uši i da su bezobrazni. Zato većina Roma ne daje svoju djecu u vrtić, jer to ne dozvoljava taj opći mentalitet.“

To ja mislim kada govorim o anticiganističkoj represiji, o ekskluziji iz važnih funkcijskih sustava našega društva.

7. Očigledan je anticiganizam u području **JEZIKA I KULTURE**. Za vrijeme Marije Terezije se Rome kažnjavalo sa 24 batine ako bi upotrebljavali svoj jezik, danas su te sankcije obično puno diferenciranije: u lokalnu se demonstrativno ne posluži, u školi se stigmatizira itd. Jedan moj dobar poznanik mi je pričao da ga je njegova mama prije kupovine u trgovini u njihovom selu opomenula, da tamo s njim govori samo njemački a ne i romski (Romanes). Uporaba romskog jezika jenjava u mnogim zemljama, a u Mađarskoj su Romi 1893 naveli romski još 30% kao materinji jezik, a 1983 ih je bilo samo još 10%²². Doduše postoje na području jezika vidni naponi za očuvanjem i ponovnim oživljavanjem jezika, kao npr. u Gradišću u Austriji, koji bi mogli postati impulsom učvršćenja njihovog identiteta.

8. Anticiganistička represija je posebno izražena u dijelu sustava **POLITIKA**. U Rumunjskoj su tako kneževi tražili prisilno samoorganiziranje, postavili „bulibaše“, koji su morali utjerivati i predati poreze, tada im je to samoorganiziranje zabranjeno, kako je to bio slučaj uskoro nakon preuzimanja vlasti komunista u istočnoj Europi; nakon prevrata došlo je zatim u mnogim zemljama do osnivanja nekoordiniranih samoorganizacija u tisuće grupa, udruženja stranaka (partija); a internacionalno ni do danas nije mogla ni jedna reprezentativna organizacija provesti

¹⁹ Girtler (2003) 196

²⁰ usporedi Ringold/Orenstein/Wilkens (2005), 48

²¹ Usp. UNDP/ILO (2002), 65

²² Usp. Kemeny (2002), 28; Barsony/Daroczi (2004), 82

sveopće (transnacionalne) interese Roma, što gotovo i ne začuđuje radi nedovoljne tradicije i iskustva u političkoj akciji Roma.

9. Koliko je konačno anticiganizam raširen u **OPĆEM MJENJU**, nije poznato samo po skandalu rumunjskog predsjednika Traiana Basescu, koji je jednu novinarku nazvao „smrdljivom cigankom“, nego se to ispoljava u takozvanim „omiljenim anketama“ u kojima se Romi redovito pojave poslije židova na dnu skale popularnosti; to se vidi i po izboru riječi kod tako zvanih stvarnih znanstvenika, kako sam morao sa zaprepaštenjem ustanoviti pri čitanju sekundarne literature.

Upravo je diskriminacija u području javnog mjenja često presudna i razlog diskriminacije u drugim funkcijskim sustavima: Tako je jedno sasvim novo istraživanje, provedeno 2008 u Mađarskoj utvrdilo kako su mjere vlade za prevladavanje regresije romske djece u njihovim razredima bile nedjelotvorne. Škole koje su sudjelovale u ovom programu i dobile novac provodile su integraciju romske djece u mješanim razredima samo djelomično ili nikako, jer su predrasude bile puno jače pa su roditelji djece većinskog stanovništva odjavljivali svoju djecu iz ovih škola, tako da su ostajala romska djeca ponovno u etnički očišćenim razredima²³. Moramo dakle vrlo točno paziti kod analize anticiganizma na **INTERPEDENCE** i ovisnosti o drugim funkcionim sustavima kako bi inkluzija i reinkluzija Roma mogla osmišljeno započeti. Ovi uzajamni uvjeti i pretpostavke mogu biti individualno u svakom slučaju različiti. Tako smo mi u našem selu namjeravali kao prvi korak romsku djecu integrirati u školu dok nismo u razgovorima primijetili da mnoga djeca nemaju rodne listove, da službeno uopće nisu postojali, da je inkluzija u sustavu prava bila pretpostavka za inicijative na području obrazovanja. Naravno da je također važno da djeca kod kuće imaju krov nad glavom gdje mogu učiti i pisati zadaće da tako dakle temeljna potreba „stanovanje“ najprije bude osigurana.

Budući da to nismo mogli priuštiti cijelom selu, jer je (inkluzija) uključivanje u radno tržište jako teško, osnovali smo kao međurješenje dnevni boravak za djecu koja u podne trebaju dobiti topli obrok i popodne instrukcije i pomoć pri pisanju zadaća te ponude slobodnih aktivnosti.

U sljedećem odlomku ću upitati koju ulogu mogu odigrati religija i crkve pri integraciji Roma.

Religijski anticiganizam

Već od njihovog dolaska u Europu religija je imala centralnu ulogu u životu Roma. Prve grupe Roma se označavalo hodočasnicima i pokornicima iz malog Egipta. Ali relativno brzo pretvorila se religiozna predodžba o Romima kao hodočasnicima u mit o prokletima koji su navodno uskratili konačiste svetoj obitelji u Egiptu i iskovali čavle za Isusovo razapinjanje²⁴, A 1714 je zapovjedio nadbiskup Mainz-a da se „cigani, lopovi, skitnice i drugi“ smaknu bez procesa, jer žive skitničkim životom²⁵. Tako na mjesto tih predožbi o hodočasnicima dolaze predrasude kao primjerice da Romi nemaju religije i da se „bez poteškoća priklanjaju svakoj vjeroispovijesti njihove okolice“²⁶.

Empirijska osnova

Ja pokušavam već godinama istražiti u okviru jednog projekta u jednom selu u Rumuniji situaciju i značenje religiozno-svjetonazorskih stavova za socijalnu situaciju Roma. U razgovoru sa jednim katoličkim svećenikom u toj biskupiji taj mi se potužio da je u jednoj romskoj obitelji naišao

²³ Classroom segregation endures despite extra government funding, in: Roma Virtual Network, Fri Jan 4, 2008

²⁴ Winckel (2002), 21

²⁵ Lewy (2001), 16

²⁶ Meyes Konversationslexikon iz 1930-te, prema Solms (2006), 52

na sedam različitih konfesija. I sam vodio intervju sa jednom obitelji u kojoj su djeca krštena djelomično u katoličkoj, a djelom u pravoslavnoj crkvi.

Čini se da ovi primjeri potvrđuju religijsku površnost. No stvar je nešto kompliciranija, a empirijski nalaz kompleksniji.

Pri jednom intervju u okviru mojih istraživanja napravilo se od dva klimava sanduka provizorni stol za moj mikrofonski stožer u zemunici nije bilo mjesta. Tamo su samo tri kreveta bez ormara i bez stola. Donijele su se na brzinu i stolice iz susjedstva. Na kraju se za mene kao gosta preko sanduka raširio stolnjak, donijelo se najbolje što se imalo; to je veliki ručnik na kojem je oslikana Isusova figura sa sklopljenim rukama.

Na pitanje kome ili čemu se obraćaju kada im je teško i koju ulogu u njihovom životu ima religija, odgovaraju mnogi, da mole, neki čak i dnevno. U nekim kućama je Marijin kip jedini ukras na pustim zidovima zemunice. Očito su religija i religijski simboli vrlo prisutni i igraju po izjavi upitanika važnu ulogu. Ta se situacija prikazuje iz vidnog kruga crkvenih dostojanstvenika sasvim drugačije:

Ovaj katolički svećenik koji se potužio na sedam vjeroispovjesti u jednoj romskoj obitelji priča malo kasnije u intervju sljedeću priču o krštenju romske djece:

„I tamo sam odjedanput krstio petero djece (romske djece). Župnik je bio u bolnici i iznenada su se pojavili Romi a ja sam rekao: Kako se može tako nešto učiniti bez priprave i tada sam nazvao u bolnicu, (župnik, GH) je rekao, treba krstiti ako to ne učiniš oni će te onda ubiti. Oni su ogorčeni, jer su sve pripravili, zar ne, i tada sam ih krstio, sve. (Smije se) to je bilo zanimljivo.“

U našem selu mi priča pravoslavna majka one djece, koja su bila krštena u katoličkoj crkvi, kako je do toga došlo: Neki njemački svećenik prolazi sa pomoći kroz selo, njemu upada u oči napola srušena kućica te romske obitelji, mlada majka stoji sa djetetom u naručju pred ulazom. On ju priupita da li je dijete kršteno i budući da to još što nije bio slučaj, on to dijete pokrsti u katoličkom obredu, iako je majka pravoslavka. Ovaj njemački svećenik nije od tada inače više tu bio, ima tome već tri godine, a katolički mjesni župnik nije bio nikada.

Koje mjesto na vrijednosnoj skali ima krštenje i to ne za Rome nego za svećenike? Katolički mjesni župnik u selu odgovara na pitanje, koliko ima Roma katolika u njegovoj župi:

„S vremena na vrijeme dođe poneki i kaže i ja sam katolik, ali to je ... to se dogodi rijetko. rijetko.“ Intervjui su pokazali da su više od polovice Roma u selu katolici. A na pitanja da li ima katoličkih krštenja, mjesni župnik odgovara: *„Nemam direktne ili redovite veze sa Romima. Tu i tamo sam neke imao npr. kroz sakramente, ali sada jako malo. Zadnjih godina nisu Romi ovdje primili katoličko krštenje, rijetko.“*

Očigledno ovdje Crkva reproducira ekskluzivni mehanizam društva. Kolonija Roma u našem selu je vanteritorijalno područje, očito i za župnika. Ova fizička odvojenost društva u selu ponavlja se očito duhovno i u crkvi. Zato se nameće stav da sinkretički religiozni fenomeni nisu posljedica zabranjenih ili urođenih konkretnih karakteristika ove manjine nego produkt religioznog anticiganizma. Htio bih u vezi s ovim ukazati na bugarske sociologe i stručnjake za Rome MARUSHIAKOVU/POPOV, koji polaze od toga da ovdje religija biva instrumentalizirana, da bi se romske grupe integrirale u društvo većinskog stanovništva („meta-grupe“)²⁷. Budući da i katolički župnici i Romi sami ukazuju na to, da je zato manje katoličkih krštenja jer je većina katoličkih Njemaca iz Banata iselilo i da su kao osobe povjerenja zamijenjene pravoslavnim Rumunjima tada je to jasan empirijski pokazatelj ispravnosti ove teze.

Preuzimanje određene konfesije, prelazak iz jedne u drugu, predstavljaju gotovo bespomoćan pokušaj prevladavanja totalne socijalne ekskluzije i to barem kroz pripojenje u funkcionalnom sustavu religije. Posljedica je to religioznog anticiganizma, da to sve zastupnici crkava ne primjenjuju i da radi manjeg vjeroispovjesnog (konfesionalnog) povezivanja zaključuju da je i manja religioznost Roma i da zato ne podržavaju ili unapređuju pokušaje integracije, jer religiozni anticiganizam smatra: „Oni nemaju svoju religiju!“

²⁷ Marushiakova/Popov (1999), 87

Religijska „ekskluzivnost“ kao rješenje?

Drugim putem idu određeni evangelistički pokreti, kao što je duhovski (pentakostalni) pokret „Vie et luniere“ iz Francuske, koji se specijalizirao na misioniranje Roma i u međuvremenu proširio po cijeloj Europi i koji ima veliki priliv. Na godišnjem skupu Gypsy Lore Society u Manchester-u u rujnu prošle godine jedan je kolega iz Barcelone, Marti Marfa i Castan, upečatljivo predstavio posljedice djelovanja te evangelističke religije kod katalanskih Roma. On ukazuje na to da taj (pentakostalni) duhovski pokret koji se tamo zove „Iglesia Evangelica Filadelfia“ širi novu koncepciju identiteta, koji poistovjećuje seljenje Roma u neprijateljski raspoloženom okruženju sa židovskom sudbinom, kroz što i oni postaju izabrani narod povezan s poslanjem da ispune Božje planove²⁸. Ovdje se etnička samoidentifikacija kao gitano (Rom) puni religioznim nabojem i stilizira u oznaku razlikovanja, koja dovodi do „aristokratskog entstigmatiziranja“ (C. Warren). Magdalena SLAVKOVA opisuje novu etničku definiciju duhovskog pokreta u Bugarskoj pomoću sljedećih fenomena: Obraćeni mijenjaju svoj način života, pronalaze novi identitet kao vjernici nasuprot nevjernicima, s kojima moraju izbjegavati kontakt kako se ne bi zaveli i obesčastili. Kao što je prije naglašavana razlika između Roma i gadje tako sada vrijedi granica između vjernika i nevjernika, tako da nastaju novi oblici endogamije među članovima istog religioznog pokreta²⁹.

O sličnim fenomenima, koji čak razjedinjuju romske obitelji, izvješćuju dušobrižnici Roma iz Njemačke³⁰.

Da takvo ideološki-religiozno preuveličavanje etničke samodefinicije, ovdje pomiješano amalgamom u religiozno-crkveni poseban oblik, može biti problematično, nisu samo istaknuli kritičari tendencija etniziranja kao Wolf-Dietrich Bukow i drugi. Naša pripadnost nekom narodu je samo jedna fazeta našega identiteta, mi posjedujemo više slojevit hibridan identitet. Poziv, uloga u obitelji, etnija, religija itd. aspekti su našeg identiteta, koji dobivaju u različitim društvenim kontekstima različitu važnost. Ako se pak identitet shvati monolitički i reducira na jedno, naime etničko obilježje i pomiješa sa određenom religijom, tada se u tome može skrivati konfliktni potencijal, čije posljedice smo doživjeli bolno u ratovima na Balkanu. Ovdje ne biva društvena ekskluzija prevladana nego religiozno učvršćena i ideološki iskrivljena. Ovdje kršćanstvo nije više sol zemlje i svjetlo svijeta, nego krivo svjetlo nekog ekskluzivnog religioznog kruga.

Inkluzija pomoću teologije oslobođenja

Osvijetlit ću Vam na primjeru biblijskog teksta (Perikope) o ozdravljenju gubavca, što ja podrazumijevam pod pojmom teologije oslobođenja Roma. Upotrijebit ću za to sliku, koju mi je stavio na raspolaganje moj znanstveni mentor, bečki pastoralni teolog Prof. Paul M. Zulehner. To je slikarstvo u knjizi iz Codex-a Echternach (oko 1040)³¹.

²⁸ Marfa i Castan (2007) 2 f. Također i kralj roma Florian Cioaba je pastor ovoga religioznoga društva.

²⁹ Slavkova (2003) 170 ff; Slavkova (2007).

³⁰ Opiela (2008).

³¹ Zulehner (1989)

Ozdravljenje gubavca (Mk 1, 40-45)

Isus na ovoj slici silazi s brijega kao novi Mojsije i ima zakonik u ruci. Gubavac i Isus krše stari zakon koji zabranjuje kontakt. Isus ide k ljudima, njegovi čini bivaju uzor za učenike, Petar podiže ruku, suvremenici ga slijede³².

Petar GSTETTNER piše oslanjajući se na Michaela FOUCAULTA³³ o društvenom ophođenju sa gubavcima: „Temeljni model kojim je društvo reagiralo na lepru bilo je isključenje pogodnih u cjelini: isključenje, protjerivanje, progon na neko mjesto, gdje su bili izolirani od društva, gdje su gubavci bili među sobom, subkultura bijede i bolesti koja je bila u stanju stvarati siromaštvo i hendikepiranost (sakatost), subkultura za koju se dalje nitko nije morao brinuti.

Gubavci su bili istovremeno i eksteritorijalni u društvenom smislu. Funkcioni simbol je bio zid; što se događalo unutar zidina bilo je već „privatno“, nije trebalo nikoga zanimati. Sela sa oboljelima od lepre bila su otoci bijede na koje nitko nije mogao stupiti bez posebnog naloga, bez „poslanja“³⁴.

Ne treba se posebno ukazivati na frapirajuću paralelnost ovog povijesnog opisa sa gore opisanim iskustvima u našoj romskoj četvrti. Isus u ovoj perikopi prevladava ovu ekskluziju, on dodiruje gubavca i biva spasiteljem iako time povrjeđuje odredbe Mojsijinog zakona u Lev 13;14, gdje najprije svećenik kroz detaljnu pretragu mora utvrditi da li je gubavac prevladao svoju različitost, da li je (ponovno) takav kakva je većina, da li se je dakle potpuno asimilirao prije nego što se dozvoli društveni kontakt s njim. Isus postaje tim kršenjem zakona u logici društvenog uređenja najprije onaj koji je izopćen i mora ostati na rubu sela dok god se njegova logika u pravom smislu riječi ne pokaže jačom i atraktivnijom: „... a ljudi su mu dolazili sa svih strana.“ Mk 1,45.

Ako su dakle društveno odvajanje Roma kao i njihova parcijalna i totalna ekskluzija centralni elementi te psihičko duhovna iskustva Roma danas, tada ti elementi moraju postati i jezgrom pastorala Roma. Zato je po mom mišljenju u najmanju ruku za Europu pogrešno uzeti sliku „Božjeg naroda na putu“ kao centralni teološki motiv za pastoral Roma, kako to učini nedavno objavljeni, inače vrlo zanimljiv rimski dokument „Papinskog vijeća za dušobrižništvo migranata...“. Na petom svjetskom kongresu dušobrižništva za Rome 2003 u Budimpešti spominje se kao cilj Papinskog vijeća u dokumentu „Dušobrižništvo“, da se ova služba (djelotvorna i prava duhovna pomoć, GH) proširi i na nomade, bilo iz etničkih (npr. Romi) bilo iz socioekonomskih razloga (npr. djelatnici u cirkusima). To vrijedi k tome i za ljude koji nemaju stalno mjesto prebivališta i kojima nije pruženo dušobrižništvo, kao npr. nomadi u Irskoj, one osobe u Belgiji i Nizozemskoj, koje žive u prikolicama za stanovanje, nomadi na riječnim čamcima u Bangladešu itd. Mnogi su došli na prvi internacionalni susret, koji je papinska komisija prvi put organizirala 1975, čak izaslanici iz Afrike, kako bi zastupali afričke nomade, koji nisu Romi nego čobani (čuvaju krave i ovce) kao npr. Tuarges iz Sahare, Masai iz Tanzanije i Kenije, Pirmeji iz centralne Afrike itd³⁵.

Pastoralno i organizacijsko ujedinjavanje Roma s nomadima, pomorcima i namještenicima u civilnom zračnom prometu, sa Masajima i Pijgmeima niti održava životnu stvarnost Roma u Europi koji preko 90% nisu nomadi, a niti njihove duhovne potrebe.

U nasljedovanju Isusa i njegovog liječenja gubavca mora prije svega postati centralnim motivom dušobrižničke službe upravo prevladavanje anticiganističke ekskluzije. Guba nije bila niti je medicinska diagnoza, nego je ona socijalna diagnoza. Zašto i koga društvo definira gubavim govori više o tom društvu nego o samim gubavcima. Isus je dodirnuo gubavce samo zato da bi nas oslobodio naše uskogrudnosti i da bi nam dao široko srce u kojem neće imati mjesta samo naš bližnji nego i sam Bog.

³² Za iscrpnu meditaciju slike usporedi Zulehner (1989), str. 2-7.

³³ Foucault (1977)

³⁴ Gstettner (2006). Usporedi također Bauman (2005)

³⁵ Vidi S.E. Bischof Leo Cornelio. SVD, Bischof von Khandwa, Indija: Dušobrižništvo cigana. Za spiritualitet zajedništva,

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/migrants/documents/rc_pc_migrants_doc_2003088_Nomads_Budapest_Cornelio_ge.html#_ftn1#_ftn1, dana 15. 01. 2008.

Borba protiv fizičke i psihičke patnje koja biva prouzrokovana ekskluzijom Roma ne znači tada samo sporedni efekt k „onome stvarno važnome“ u duhovnoj pouci, u podjeli sakramenata, ne, ona mora postati centralnom zadaćom pastoralara, koji ozbiljno shvaća Božje utjelovljenje u bijedu betlehemske štalice.

Socijalni rad u oslobađanju time nije samo izraz karitativnog raspoloženja, nego praktična primjena vjere. Tako shvaćeno dušobrižništvo omogućuje Romima konkretno doživljavanje da je Bog vidio njihovu bijedu, čuo njihov krik (Ex 3, 7-8) i da im se prioritetno obraća. Ovo obraćanje sadržava i prenosi duhovnu energiju i snagu bez koje svaka pomoć izvana ostaje površna i nedjelotvorna. Ovo motivirajuće u ozdravljajuće Božje obraćenje može se doživjeti samo preko ljudi, zato smatram puno važnijim angažiranje pastoralara u projektima za Rome od materijalnih resursa i isipanja novca.

Zahtjev za pastoralom koji stavlja u centar prevladavanje bijede i ukidanje marginalizacije utemeljeno je iz perspektive Roma. Ali takva koncepcija otvara i iz perspektive većinskog društva nove mogućnosti životvornog razumijevanja vjere. Tu se naime ne radi samo o oslobađanju Roma iz bijede i marginalizacije, tu se radi o nama. Obraćanje onima koji su u našim razvijenim industrijskim državama na najnižem stupnju socijalne hierarhije, koji su najviše udaljeni od centara privrednog i političkog interesa, prisiljava nas, da se izdignemo iz naše embionalne zakržljivosti u nama samima, da proširimo naš pogled i srce i da nasljeđujemo Isusa koji je išao pred nama ka marginaliziranima. „Što ste učinili najmanjemu moje braće meni ste učinili“ (Mt 25). Smatram da bi trebali u našem kapitalističkom društvu, u kojem se novac i moć obožavaju, u konzekventnom daljnjem mišljenju „teologije oslobođenja“ doprijeti do „teologije oslobođenja Roma“, koja zadržava ljudsko dostojanstvo onih ljudi koji su protjerani preko granice (ruba) društva, a koja naše osobno dostojanstvo istovremeno spašava. Pri tome bi nam mogao pomoći duhovno nanovo orijentirani posebni pastoral Roma. Ukoliko se mi ovdje posebno posvećujemo Romima, analiziramo i razotkrivamo strukture anticiganizma, borimo se protiv ekskluzije i zalažemo se za reinkluziju marginaliziranih, za dodir gubavih, tada to činimo zato, jer slijedimo ONOGA MIROTVORCA - jer mi kao i on - želimo biti vjernici mira i ljubavi, one ljubavi koja je jača od smrti.

Literatura

- ACHIM, Viorel (2004): The Roma in Romanian History. Budapest, New York: Central European University Press 2004.
- ACTON, Thomas/GALLANT, David (2000): Romanichal Gypsies. Hove: Wayland 2000
- BÁRSONY, János/DARÓCZI, Ágnes (2004): Werte und Traditionen der Roma. Fragen ihrer Identität, in: Schulheft 115 (2004), 82-86.
- BAUMAN, Zygmunt (2005): Verworfenes Leben. Die Ausgegrenzten der Moderne. Hamburg: Hamburger Ed. 2005
- DJURIC, Rajko/BECKEN, Jörg/BENGSCHE, Bertolt (1996): Ohne Heim – Ohne Grab. Die Geschichte der Roma und Sinti. Berlin: Aufbau 1996
- FONSECA, Isabel (1995): Bury me standing. The Gypsies and Their Journey. New York: Vintage 1995.
- FOUCAULT, Michel (1977): Überwachen und Strafen. Frankfurt: Suhrkamp 1977
- GIRTTLER, Roland (2003): Randkulturen. Theorie der Unanständigkeit. 3. unveränderte Auflage. Wien u.a.: Böhlau 2003.
- GRONEMEYER, Reimer (1994): Rom Zigeuner auf dem Weg in die Postmoderne. Von Reimer Gronemeyer und Georgia A. Rakelmann, in: HEINSCHINK, Mozes F./HEMETEK, Ursula (Hrsg.): Roma. das unbekanntes Volk. Schicksal und Kultur. Hrsg. von Mozes F. Heinschink und Ursula Hemetek für den Verein Romano Centro, Wien. Wien u.a.: Böhlau 1994, 14-28.
- GSTETTNER, Peter (2006): Die eingeschlossenen Ausgeschlossenen. Zum gesellschaftlichen Umgang mit Fremdheit. Referat auf der Tagung „Menschenwürde statt Almosen“ 23.-25.10. 2006 in Velden am Wörthersee. www.menschenwuerde.at
- HAUPT, Gernot (2006): Antiziganismus und Sozialarbeit. Elemente einer wissenschaftlichen Grundlegung, gezeigt an Beispielen aus Europa mit dem Schwerpunkt Rumänien. Berlin: Frank & Timme 2006.
- HAUSLEITNER, Mariana/MIHOK, Brigitte/WETZEL, Juliane (2001) (Hrsg.): Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941 – 1944. Berlin: Metropol 2001. (=Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945; 10)
- HAUSLEITNER, Mariana (2002): Das Ende des Antonescu-Kultes? Zum Verhältnis von Geschichte und Politik in Rumänien nach 1990, in: Südosteuropa, 51. Jg. H. 7-9/2002, 412 – 430.
- KEMÉNY, István (2002): Linguistic Groups and Usage Among the Hungarian Gypsies/Roma, in: KÁLLAI, Ernő (Hrsg.): The Gypsies/The Roma in Hungarian Society. Budapest: Teleki László Foundation 2002, 28-34.
- LEWY, Guenter (2001): „Rückkehr nicht erwünscht“. Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich. München: Propyläen 2001.
- MAGYARI, Nándor L./MAGYARI-VINCZE, Enikő/POPESCU, Livia/ROTARIU, Troian (2001): The Social Construction of Romanian Poverty: The Impact of Ethnic and Gender Distinctions, in: EMIGH, Rebecca Jean/SZELÉNYI, Iván (Hrsg.): Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition. Westport: Praeger 2001, 123-155
- MALINA, Peter (2004): Vorurteile als Probleme der Mehrheit. „Zigeuner“ als Objekte gesellschaftlicher Aggression, in: Schulheft 115 (2004), 22-33.
- MARFA i CASTAN (2007), Identity as a Religious Performance. Evangelical Pentecostalism among Catalan gitanos of Barcelona. Gypsy Lore Society. 2007 Annual Meeting and Conference on

Gypsy Studies "Romani Diasporas, Romani Migrations" 6-8 September, 2007, University of Manchester, S. 2f.

MARUSHIAKOVA, E.; POPOV, V. (1999), The Relations of Ethnic and Confessional Consciousness of Gypsies in Bulgaria. *Facta Universitatis, Series: Philosophy and Sociology* Vol. 2, N° 6, 1999, S. 81 f.

MIHÓK, Brigitte (1999a): Vergleichende Studie zur Situation von Minderheiten in Ungarn und Rumänien (1989-1996) unter besonderer Berücksichtigung der Roma. Frankfurt u.a.: Peter Lang 1999. (=Ethnien - Regionen – Konflikte; 10)

OPIELA, Jan (2008): Zur Seelsorge für Sinti und Roma. Referat auf der Tagung „Die Stellung der Kirchen zu den deutschen Sinti und Roma.“ Marburg/Lahn 26.-27.01.2007 (erscheint demnächst als Bd. 5 der „Beiträge zur Antiziganismusforschung“. I-Verb Verlag.)

REEMTSMA, Katrin (1996): Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart. München: Beck 1996. (=Beck'sche Reihe; 1155)

REMMEL, Franz (1993): Die Roma Rumäniens. Volk ohne Hinterland. Wien: Picus 1993

RINGOLD, Dena/ORENSTEIN, Mitchel A./WILKENS, Erika (2005): Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle. Washington: The World Bank 2005.

SLAVKOVA, Magdalena (2003): "Roma Pastors as Leaders Roma Protestant Communities." in: Dordević, Dr. (ed.) Roma Religious Culture. Nis: Junir 2003, S. 168-177

SLAVKOVA, Magdalena (2007): Evangelical Gypsies in Bulgaria: Way of life and performance of identity, in: *Romani Studies*, Ser. 5, Vol. 17, Nr. 2 (Dec 2007), pp. 205-246.

SOLMS, Wilhelm (2006): „Sie sind zwar getauft, aber...“ Die Stellung der Kirchen zu den Sinti und Roma in Deutschland, in: SOLMS, Wilhelm: „Kulturloses Volk“? Berichte über „Zigeuner“ und Selbstzeugnisse von Sinti und Roma. Seeheim: I-Verb 2006, S. 52
(= Beiträge zur Antiziganismusforschung, Band 4)

TCHERENKOV, Lev / LAEDERICH, Stéphane (2004) *The Roma*. Vol 1: History, Language, and Groups. Basel, Schwabe 2004.

UNDP/ILO (2002): *The Roma in Central and Eastern Europe: Avoiding the Dependency Trap*. A Regional Human Development Report. Bratislava: UNDP 2002. (=http://roma.undp.sk)

WARREN, Carrol A. B. 1980, "Destigmatization of Identity: From Deviant to Charismatic", in *Qualitative Sociology* 3(1):59-72, Human Sciences Press.

WIEDL, Daniela (1999): Brennende Romasiedlungen in Rumänien. Überlegungen zum Problem des Antiziganismus, in: REITERER, Albert. F./FLASCHBERGER, Ludwig (Hrsg.): *Ethnischer Konflikt und Alltag*. Frankfurt u. a.: Peter Lang 1999, S. 61-84.

WINCKEL, Änneke (2002): *Antiziganismus. Rassismus gegen Roma und Sinti im vereinigten Deutschland*. Münster: Unrast 2002.

ZULEHNER, Paul M. (1989): *Fundamentalpastoral. Kirche zwischen Auftrag und Erwartung*. Düsseldorf: Patmos 1989